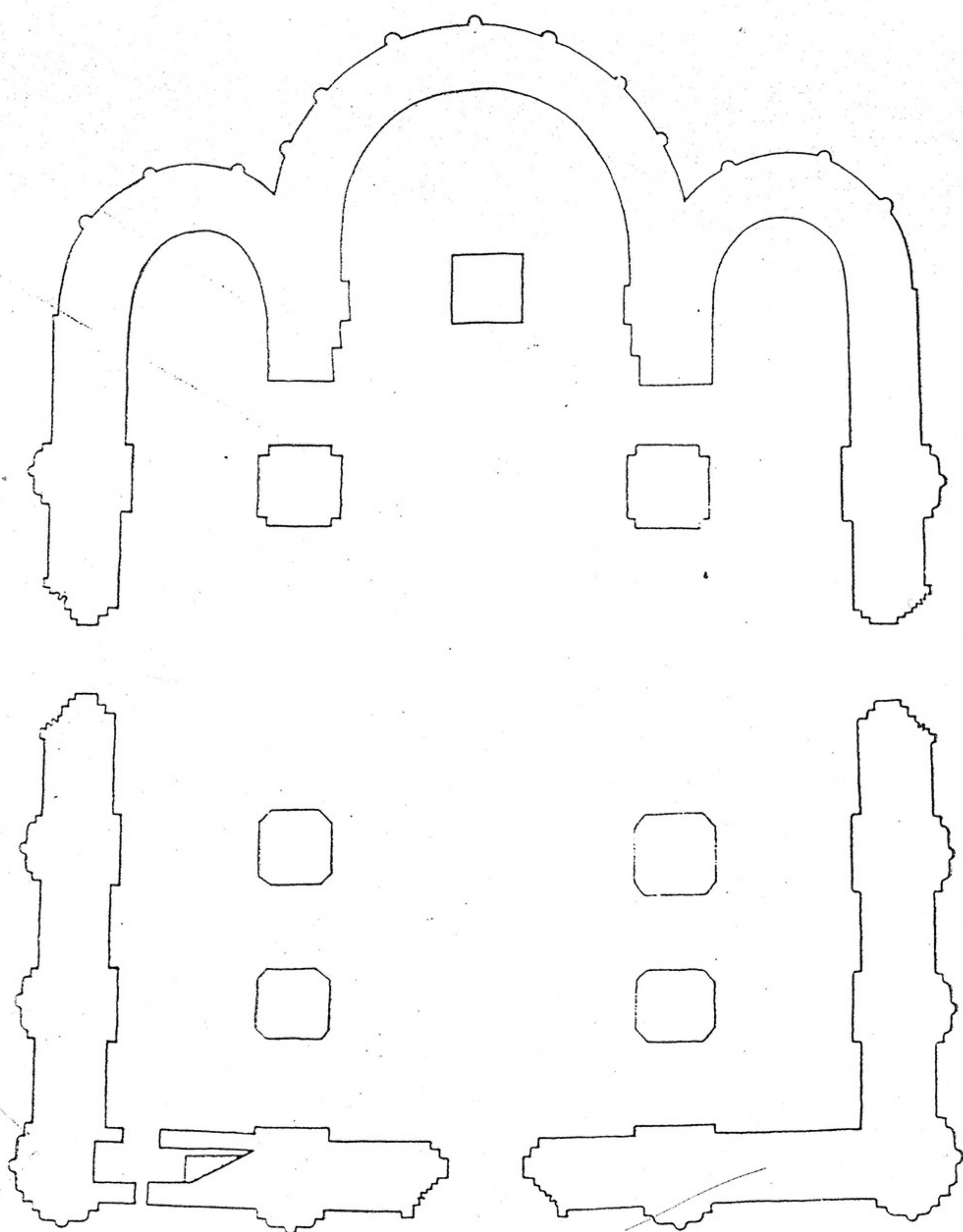

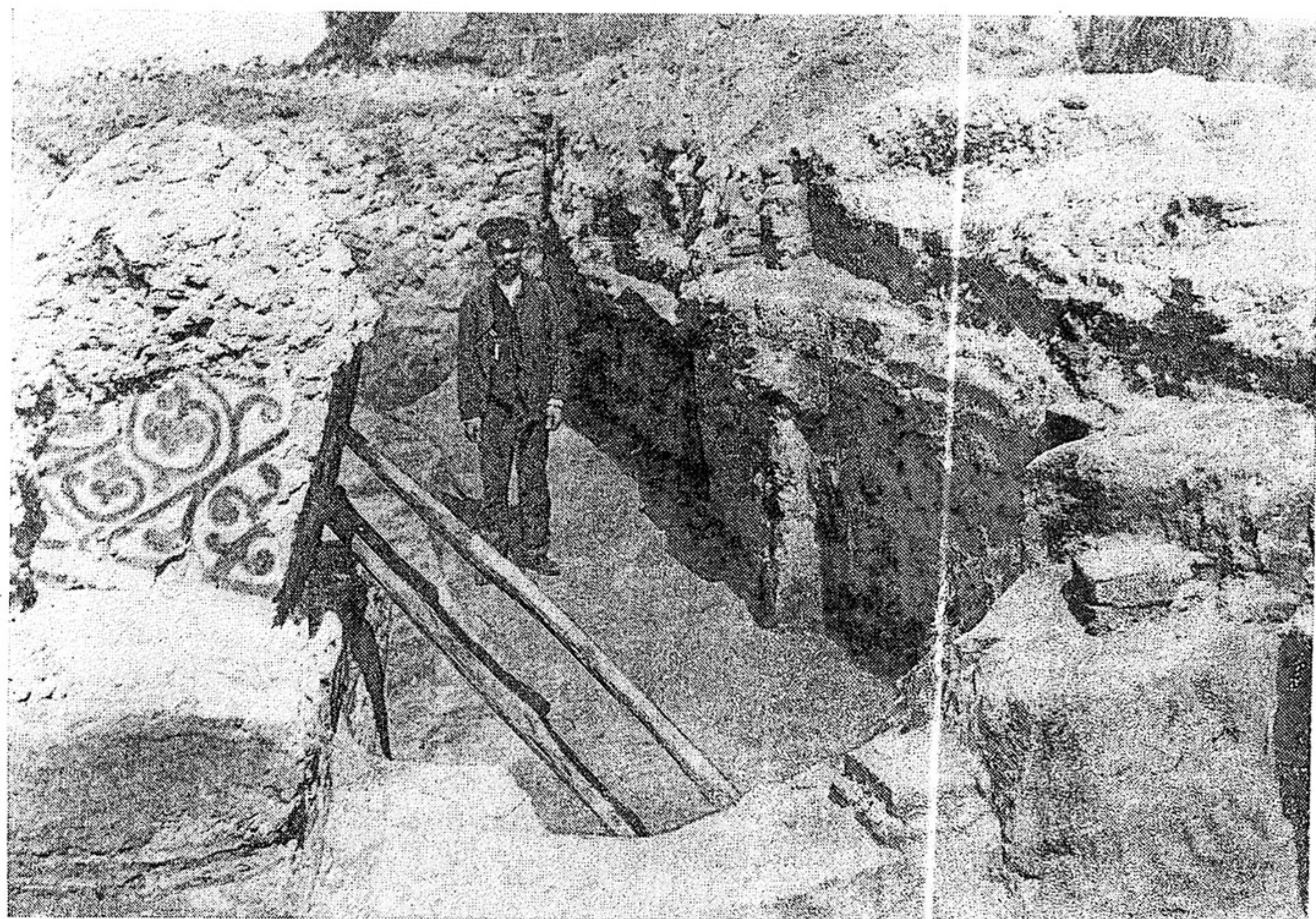
Спроба реконструкції собору
Апостолів у Білгороді.

Реконструкція плану собору
Апостолів у Білгороді.

Розкопки собору
Апостолів у Білгороді
у 1909 році.

0 1 2 3 4

СОБОР АПОСТОЛІВ У БІЛГОРОДІ

ЮРІЙ АСЄЄВ

У 1197 р. київський князь Рюрик Ростиславич збудував у місті Білгороді (зараз село Білогородка за 18 км на захід від Києва) собор Апостолів, який здивував всіх своєю красою. Розповідаючи про це будівництво, літописець зазначив, що церква «висотою же и величеством и прочим украшением всем вдив удобрене»¹.

Стародавній Білгород за часів Київської Русі був великим містом і важливим стратегічним центром. Білгородська фортеця, величезні вали якої і досі височать над долиною ріки Ірпеня, боронила Київ із заходу. Деякий час Білгород був резиденцією князя Рюрика Ростиславича, коли він правив руською землею разом із Святославом Всеволодовичем, який сидів тоді в Києві.

Серед строкатої юрби руських князів кінця XII ст. Рюрик Ростиславич, що походив зі смоленської князівської династії, виділявся виключною енергією і неспокойним характером. Він мав «любов ненасытну о зданіях», тобто дуже любив архітектуру і непогано на ній знався. Його «приятелем», як пише літопис, був славетний архітектор тих часів, «художник, мастер не прост» Петро Милонег, що збудував у 1199—1200 роках на замовлення Рюрика Ростиславича під Михайлівським собором Видубицького монастиря в Києві величезну кам'яну підпорну стіну.

Певно, Петро Милонег будував і інші споруди для Рюрика Ростиславича, наприклад, Василівську церкву на Новому дворі в Києві в 1197 р. і, можливо, собор Апостолів у Білгороді.

У ті часи на Русі набував поширення в архітектурі новий стилістичний напрям. На міських посадах, на гомінких торгах, на князівських дворах споруджувалися церкви, що відрізнялися від тяжких статичних феодальних храмів попередніх часів, типу Кирилівської церкви в Києві чи Борисоглібського собору в Чернігові. Нові споруди відзначалися складною композицією верхів, струнким завершенням фасадів та багатим декором з цегли. Фасади цих споруд членують стрункі профільовані пілястри, що замінили півколони на фасадах храмів середини XII ст.

Найвидатніші пам'ятки нового стилю — Михайлівська церква в Смоленську, побудована братам Рюрика, та П'ятницька церква в Чернігові. До цього ж напрямку належить ряд церков кінця XII — першої половини XIII ст. в Києві, Путівлі, Новгороді-Сіверському, Володимирі-Волинському, Гродно, Пскові, Новгороді, а також церква Василя в Овручі, збудована, певно, десь біля 1190 р. князем Рюриком Ростиславичем у своєму феодальному «наділі». Можна впевнено сказати, що Рюрик був аматором, а його «приятель» Петро Милонег — одним з творців нового стилістичного напрямку давньоруської архітектури.

Зважаючи на обставини будівництва, а також на захоплення, з яким розповідав про церкву літописець, можна було б вважати, що собор Апостолів у Білгороді — одна з найвизначніших споруд цього напрямку. Проте до останніх часів в науці панувала інша думка.

Руїни пам'ятки розкопав у 1909 р. В. В. Хвойка. На той час вони вже були сильно поповані, але навіть те, що збереглося, виявилось сенсаційним. За типом собор являв собою шестистовпний хрестовокупольний храм, дуже великий в порівнянні зі спорудами тих часів. На нижніх частинах стін збереглися фрагменти фрескового живопису, при чому в східній частині храму фрески мали золоте тло, що було невідомим в давньоруському мистецтві. Добре збереглася підлога з керамічних полив'яних плиток, що різнобарвним кривлянням долівку. Проте розкопавши храм В. В. Хвойці не вдалося, його розкопки, незважаючи на велику наукову цінність, мали істотні недоліки. Він не описав і не зафіксував численні блоки, які впали під час руйнування храму (в тому числі залишки купола), не виявив особливостей декору на фасадах тощо. І особливо прикро те, що обмірні креслення виявилися дуже неточними.

Восени 1961 р. П. Д. Базановський та В. А. Богусевич провели дослідження частини споруди. Незважаючи на невеликий обсяг робіт та несприятливі умови, дослідникам вдалося виявити профільовані пілястри, визначити характер рисунка підлоги та розкопати фрагмент барабана бокового купола з залишками зовнішньої фрески. Північно-західний стовп виявився не хрестатим, і не квадратним, а восьмигранним у плані, як у П'ятницькій церкві в Чернігові. Настала конча потреба в широкому дослідженні пам'ятки.

У 1966—1967 рр. залишки собору Апостолів були розкопані та досліджені археологічною експедицією Київського університету (керівник — доцент Т. Г. Мезенцева) за участю студентів Київського художнього інституту (архітектурна частина досліджень провадилась під керівництвом автора цієї статті).

На жаль, і на цей раз вивчити всю споруду не вдалося. Порівняно зі станом збереження на часи розкопок В. В. Хвойки, зникли нижні частини стін, значна частина майолікової підлоги, фрагменти фасадів та купола, що попадали на північний бік храму під час його загибелі. Проте дослідження тих частин, що збереглися, дали можливість виявити архітектурні й художні особливості споруди.

Тип її дещо незвичний. Це був шестистовпний хрестовокупольний храм, близький за пропорціями плану до квадрата (2×2,6), з двома парами восьмигранних стовпів в західній частині і однією парою хрещатих стовпів у східній. Широко розставлені центральні стовпи свідчать про баштоподібну композицію, про що, до речі, пише і літопис. Пілястри на фасадах прикрашалися профілями київського типу, близькими до профілів церкви Василя в Овручі та церкви за садибою художнього інституту в Києві. Складними профілями були прикрашені портали. Від них знайдено керамічний блок, що за формою нагадує частину гурта романо-готичних споруд.

Фундаменти під стінами храму склалися з цегли на глиняному розчині, при чому, як вдалося дослідити, круглі стовпи на західних кутах, що їх В. В. Хвойка прийняв за залишки колон, були підмурками для профільованих тяг, які прикрашали кути храму. Фундаменти під стовпи виявилися складеними з цегли на піску. За особливостями будівельної техніки кінця XII — першої половини XIII ст. храм не мав стрічкових фундаментів: під стовпами фундаменти були закладені в окремих котлованах.

У верхніх частинах фундаментів видно сліди великих деформацій від осідання. Певно, це призвело до швидкого руйнування споруди. Що собор Апостолів стояв порівняно небагато років, свідчать відсутність поховань, а також незначна витертість підлоги.

Різнобарвні (жовті, зелені, вишневі) майолікові плити підлоги покладено на глиняну підмазку, що лежала на шарі (6 см) дрібного білого піску. Під цим шаром знаходилась товста (59 см) глиняна підготовка. Розміри полив'яних плиток — 27×27×2,5 см. Вони значно більші за всі відомі в давньоруському мистецтві, якість їх виготовлення дуже висока². Плитки покладено в шаховому порядку по діагоналі до сторін храму. При одноманітному рисунку художній ефект досягається багатством кольорових співвідношень, при чому в різних частинах споруди вони різні — в залежності від освітлення. Підлога південного нефа складалася з плит жовтих і вишневих, північного — з жовтих і зелених, центральної частини і апсид, там, де освітлення найсильніше, — з темно-вишневих і темно-зелених. При цьому на плити наносилися яскраво-жовті цяточки та рисочки, що, за висловом В. В. Хвойки, нагадували «пелюстки квітів». Посередині храму був квадратний омафалій з шиферних плит.

Фресковий живопис собору Апостолів, можна гадати, являв собою видатне явище давньоруського мистецтва. Орнаментальні фрески виконані на світлих фонах широкими і яскравими лініями і плямами. Основа живопису була одношаровою. Палітра нараховувала небагато барвників: кілька відтінків вохри, свинцеві білила, кіновар, ультрамарин, глауконітова зелень кількох відтінків, вуглицева чорна. Фрески в апсидах, а може, й в центральній частині храму, мали золоте тло. Крім того, золото, як можна вважати, було застосоване в німбах та в одязі. Певно, місця, що призначалися для золота, спочатку прокривали жовтою вохрою по вогкому тиньку, потім, після висихання, вкривали шаром густої оліфи, на який наклеювали листки сусального («мусійного») золота. Цікаво відмітити, що позолота на фресках була і в іншій споруді Рюрика Ростиславича — церкві Василя в Овручі. Певно, це одна з особливостей монументального живопису тих часів. В свій час вважали, що золоте тло білгородських фресок нагадує золоте тло софійських мозаїк. Таке звертання до традицій Київської Русі періоду її розквіту в часи «Слова о полку Ігоревім» характерне для давньоруської культури та мистецтва.

Виключно цікавою рисою архітектури собору Апостолів було те, що він завершувався кількома (принаймні, трьома) верхами. Про це свідчить фрагмент барабана невеликого, овального в плані (за умовами плану бокових приміщень нартекса, над яким стояли бокові глави) купола, що упав на північну сторону церкви під час її руйнування. На фрагменті видно невелике віконце, декоративні виступи та тонкий шар фрескового тиньку, що вкривав зовнішню поверхню бокових глав. Кутові виступи прикрашалися червоними смугами, а тло стіни мало світло-жовтий колір. Багатоверхова, центрична, висотна композиція споруди, багатий декор фасадів профільованими пілястрами, цегляними оздобами, фресками та майоліковими плитами, яскраві підлоги та фрески інтер'єра виділяли білгородський собор серед інших споруд тих часів.

¹ Літопис за Іпатським списком, 6705 (1197 р.).

² Технологію виготовлення плиток було досліджено О. Р. Тищенком в лабораторії художніх матеріалів Київського художнього інституту. Ним же виконані аналізи фрескового тиньку та визначені барвники.